

A *gyilkosok emlékműve* című dokumentumfilm (2021) körüli diszkussziókra. Persze Ember Mária műve ezt a kérdést is érinti áttételesen azzal, ahogy a magyar történelem kontextusába helyezve ír meg egy személyes holokauszt-történetet. Ahogy Kertész *Sorstalansága* is, amely tulajdonképpen a korabeli regényekben tárgyalt minden problémát megjelenít, olyan nézőpontot teremtvén a holokauszt értelmezéséhez, amelynek jelentősége csak jóval később vált láthatóvá (mint köztudott, a mű korabeli recepciója látványosan nem tudott mit kezdeni a kertészi szemléletmóddal, az antifasiszta diskurzus fogalmi keretei közt a regény értelmezhetetlen volt).⁵⁸

Szövegem legfőbb célja tehát a korabeli irodalmi diskurzus felvillantása volt, s így egy nagyobb kutatás első lépésének is tekinthető. A kép még nagyon részleges, hiszen alaposabban fel kellene mérni az egyes szerzők életművét, a holokauszthoz való viszonyukat (és az abban megfigyelhető súlypont-eltolódásokat), aprólékosabban elemezni kell a művek szemléletmódját és recepcióját a korabeli történelmi, kulturális és politikai diskurzusok felől is. Az mindenesetre talán e rövid összefoglalóból is kitűnik, hogy az 1970-es évek közepére a magyar irodalomban kibontakozott egy szövegcsoporthoz, amely rekontextualizálta vagy újraértelmezte a holokauszt bizonyos bevett megközelítéseit. Ennek legfontosabb, korszakos remekműve a *Sorstalanság* volt, amely azonban nem a „semmitől jött” – ahogy a későbbi irodalomtörténet-írás hajlamos láttatni (és ahogy maga Kertész is hangsúlyozta). Vagyis az időszak műveinek alaposabb áttekintése talán nemcsak bevett irodalomtörténeti narratívánkat finomíthatja, hanem ahhoz is hozzájárulhat, hogy jobban megértsük a magyar holokauszt emlékezetének történetét.

58 Ehhez lásd: Vári György. *Kertész Imre. Buchenwald fölött az ég*. Budapest: Kijárat, 2003. 200–230. Megjegyzendő azonban, hogy Vári, bár hosszan elemzi a korabeli recepciót, mindezt a 2000-es évek utáni Kertész-értelmezés felől teszi. Azaz nem a befogadás kritikai fogalomkészletének feltérképezése a célja, hanem az, hogy rávilágítson, mennyire félreértették a *Sorstalanság*ot.

Auschwitz-memoárok és az antifasiszta örökség:
Betlen Oszkár, Bruno Baum, Hermann Langbein¹

Betlen Katalin (1947–2024) emlékére

Monowitzban, Auschwitz egyik altáborában a földalatti kommunista párt nemzetközi vezetőségének négy tagja az ellenállás értelméről tárgyal. „A fő feladat hozzájárulni Hitler vereségéhez” – jelentette ki a francia Bellini. A lengyel tag ellentmondott: „Ez frázis. Mit verünk mi itt Hitleren? Mi? [...] Hitler gyilkolni akar, és mi megakadályozzuk a gyilkosságok egy részét. Ez itt a harcunk fő értelme.” De ez is túlzott leegyszerűsítés, értenek egyet: „Hitler nemcsak gyilkolni akar, hanem azt is akarja, hogy hadiiparának hasznot hozzunk. Ha valamennyien életben maradnánk, de engedelmesen dolgoznánk az I. G.[Farben]-nek, akkor bizony sehogy sem mondhatnók, hogy Hitler ellen harcolunk.”²

Ez a jelenet Betlen Oszkár (1909–1969) magyar kommunista Auschwitz-memoárjából való, amely először 1959-ben jelent meg. A főszereplők nem fiktivek, hanem az auschwitzi ellenállás kiemelkedő alakjai: a német Stefan Heymann (1896–1967), a lengyel Leon Stasiak (1915–2000), a francia Robert Waitz (1900–1978), akit az emlékirat Bellini néven emleget és maga Betlen.³ Mindannyian antifasiszta szervezetek tagjai voltak, mielőtt deportálták őket Monowitzba, az IG Farben vállalati koncentrációs táborába, amely a munkakerőt biztosította az IG Farben auschwitzi üzemének. A bizottsági ülésen folytatott vitájuk ellenére egyetértettek a fasiszta agresszió eredendő gazdasági természetében. Így vagy úgy, de mindannyian folytatták a fasiszmus elleni harcot a táborok felszabadítása után is.

1 A szöveg a *Journal of Genocide Research* 2024. október 9-én megjelent számában publikált „The Postwar Fight Against Fascism: Auschwitz Memory in Leftist Activism” című tanulmány rövidített magyar fordítása. <https://doi.org/10.1080/14623528.2024.2410049>

2 Betlen Oszkár. *Élet a halál földjén*, Budapest: Kossuth Kiadó, 1959. 213.

3 Betlen János személyes közlése 2021. június 6-án. A Párttörténeti Intézetnek adott visszaemlékezéseiben Betlen Oszkár az eredeti neveket használja, PII 867.f.2/b-33.

Ez a tanulmány az auschwitzi ellenállás három túlélőjének visszaemlékezéseire összpontosít, és azt vizsgálja, hogy miként hozták összefüggésbe a fasizmust és a népirtást a gazdasági kizsákmányolással. Célunk a háború utáni emlékezet baloldali-antifasiszta paradigmájának újraértékelése – egy olyan paradigmáé, amely eltűnt a kortárs holokausztkultúra megjelenésével. Ennek érdekében a tanulmány felülvizsgálja az Auschwitz-émlékiratok Nyugat-központú kánonját egy kiterjedtebb transznacionális kontextus rekonstruálásával, mégpedig magyarországi, kelet-németországi és osztrák kiadványok vizsgálatán keresztül. Míg a kulturális emlékezet és az emlékezetkutatás egyaránt Primo Levi és Elie Wiesel 1958-as émlékiratait szokta a holokauszttal való történelmi számvetés előzményeként elkönyvelni, ez a tanulmány Betlen Oszkár, Bruno Baum (1910–1971) és Hermann Langbein (1912–1995) munkásságát vizsgálja. Mindannyian az auschwitzi kommunista ellenállás vezető alakjai voltak, és mindannyian politikai aktivizmusuk részeként írták meg memoárjaikat. Műveik Levi és Wiesel művei előtt vagy azok körül jelentek meg: Baum *Ellenállás Auschwitzban* című könyve három kiadásban jelent meg 1949-ben, 1957-ben és 1962-ben; Betlen *Élet a halál földjén* című könyve 1959-ben, Langbein *Az erősebbek* című memoárja 1949-ben, majd „Az auschwitzi harccsoport” című rövidebb visszaemlékezése pedig 1962-ben. Az írás azonban csak egy aspektusa volt antifasiszta tevékenységüknek, és mindannyian összetett szerepet játszottak az antifasiszta emlékezetben, amely magában foglalta a tanúskodást, a dokumentálást, valamint a politikai-szervezeti munkát. Mindannyian tagjai voltak egy erős, egész Európára kiterjedő antifasiszta hálózatnak, amelynek középpontjában a Nemzetközi Auschwitz Bizottság (Internationales Auschwitz Komitee, IAK) állt. Az 1954-ben alapított IAK célja Auschwitz emlékének megőrzése, a túlélők érdekeinek képviselete és a fasizmus háború utáni megnyilvánulásai elleni küzdelem volt.⁴

Bár Baum, Betlen és Langbein útjai végül szétváltak, politikai-szervezeti munkájuk és írásaik a baloldali antifasizmusból indultak ki, amely a fasizmusban a politikai elnyomás, a faji üldözés és a gazdasági kizsákmányolás együttesét látta. Auschwitz emlékének ébren tartásával kapcsolatos erőfeszí-

⁴ Az IAK története megírásra vár. A szervezet 1954 és 1962 közötti történetéről, amikor Langbein volt a főtitkár, lásd Stengel, Katharina. *Hermann Langbein: ein Auschwitz-Überlebender in den erinnerungspolitischen Konflikten der Nachkriegszeit*, Frankfurt am Main: Campus, 2012.

téseikkel koruk sürgető kérdéseire reagáltak. Ilyen volt a Német Szövetségi Köztársaság újrafegyverzése és NATO-tagsága, a jóvátételek, a volt nácikat érintő amnesztia és társadalmi reintegrációjuk, és végül a háborús bűnökkel kapcsolatos perek úgynevezett második hullámának folyamatban lévő előkészületei. Számukra azonban ezek a kérdések mind összefonódtak azzal, amit ők kapitalista restaurációnak és a fasizmus fenyegető újjáéledésének tekintettek.

Írásunk mellett érvel, hogy a baloldali antifasiszták jelentős szerepet játszottak a háború utáni emlékezetben, és ezzel két különálló kutatási irányhoz járul hozzá: a háború utáni korai emlékezettel, valamint az antifasiszta internacionalizmussal kapcsolatos legújabb kutatásokhoz. Míg az utóbbi az 1945 előtti időszakra koncentrál,⁵ tanulmányunk az antifasizmust mint az emlékezés és a politikai szerveződés háború utáni paradigmáját vizsgálja újra. Ami az emlékezetkutatást illeti, ez az utóbbi időben komoly figyelmet szentelt a háborút közvetlenül követő időszak holokausztemlékezetének. A „hallgatás mítoszának megkérdőjelezése” azonban ritkán ment túl azon a kérdésen, hogy létezett-e vagy sem a holokauszt emlékezete, ahogyan mi ismerjük, abban az időszakban. Tanulmányunknak nem célja, hogy a háború utáni „hallgatás” ellen érveljen, mivel azt máshol már meggyőzően megtették.⁶ Inkább az antifasiszta emlékezetet vizsgáló legújabb tanulmányokra építünk, hogy megmutassuk: bár az antifasizmust valóban instrumentalizálták a hidegháborúban, mégsem lehet pusztán kommunista propagandát látni benne.⁷ Ahelyett, hogy a holokausztemlékezet példáit szaporítanánk

⁵ Braskén, Kasper, Nigel Copsey, David Featherstone (szerk.). *Anti-Fascism in a Global Perspective: Transnational Networks, Exile Communities, and Radical Internationalism*, London – New York: Routledge, 2021; García, Hugo et al. (szerk.). *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics, 1922 to the Present*, New York: Berghahn Books, 2016.

⁶ Diner, Hasia R. *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945–1962*, New York: New York University Press, 2009; Cesarani, David, Eric J. Sundquist (szerk.). *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*, London – New York: Routledge, 2012; Azouvi, François. *Le mythe du grand silence: Auschwitz, les Français, la mémoire*, Paris: Fayard, 2012; Jockusch, Laura. *Collect and Record!: Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2012; Fritz, Regina, Éva Kovács, Béla Rásky (szerk.). *Als der Holocaust noch keinen Namen hatte: zur frühen Aufarbeitung des NS-Massenmordes an den Juden*, Wien: New Academic Press, 2016.

⁷ Kékesi Zoltán és Zombory Máté. „Antifasiszta emlékezet újragondolva. Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban 1965-ben” in *Korall* 22/85, 2021, 138–168. <https://>

a hidegháborús Keleten, célunk az antifasiszta emlékezet elfeledett, vasfüggönyön átívelő paradigmájának feltárása, amely a fasizmus rémtetteinek emlékezetben tartását szorgalmazta, miközben elismerte a zsidó népirtás központi szerepét, utóbbit nem választva el a fasizmus más aspektusaitól, elsősorban a politikai elnyomástól és a gazdasági kizsákmányolástól.

Az antifasiszta emlékezet vizsgálata során tanulmányunk három állítást fogalmaz meg. Először is azt, hogy a háború utáni időszak baloldali antifasisztái számára Auschwitz emlékezete elválaszthatatlan volt a jelen társadalmi változásért folytatott küzdelemtől. Másodszor, az úgynevezett „gazdasági ügy” azért volt olyan jelentős a háború utáni kampányaik szempontjából, mert úgy vélték, hogy a gazdasági kizsákmányolás központi szerepet játszott a fasizmusban, és széles körű következményei voltak a háború utáni társadalmakra is. Végül pedig: Auschwitz a népirtás és a kizsákmányolás helyszínékként vált számukra a fasizmus szimbólumává. A gazdasági aspektus azonban nem szorította háttérbe a fasizmus népirtó jellegét, az üldözés faji aspektusát vagy a sajátosan zsidó tapasztalatot. Az antifasiszták inkább úgy tekintettek a gazdasági kizsákmányolásra és a népirtásra, mint a fasizmus egyformán konstitutív elemeire.

Tanulmányunk először felvázolja, hogy az antifasiszta szövetség „gazdasági ügye” és a gazdasági igazságosság közös eszméje hogyan bomlott fel a hidegháború és a nyugati kapitalista restauráció miatt. Másodszor azt vizsgáljuk, hogy a három aktivista visszaemlékezései hogyan kapcsolják össze a fasizmust és a népirtást a gazdasági kizsákmányolással, továbbá elemezzük, hogy az antifasiszta ellenállásnak milyen sajátos jelentést tulajdonítottak. Ezután korabeli sajtóanyagok és kiadatlan budapesti, haifai és bécsi levéltári források alapján feltárjuk írásuk tágabb kontextusát: az 1950-es és 1960-as évekbeli politikai-szervezeti munkájukat. Végezetül pedig a háború utáni antifasizmus hanyatlását követjük nyomon, megvizsgálva memoárjaik utóéletét, rámutatva arra az alapvető politikai változásra, amely a kortárs holokausztemlékezet kialakulásához vezetett.

doi.org/10.52656/KORALL.2021.03.007; Bohus, Kata, Peter Hallama, Stephan Stach (szerk.). *Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*, Budapest, Vienna, New York: Central European University Press, 2022; Pirjevec, Jože, Egon Pelikan, Sabrina P. Ramet (szerk.). *Anti-Fascism in European History. From the 1920s to Today*, Budapest, Vienna, and New York: Central European University Press, 2023; Koch, Anna, Stephan Stach (szerk.). *Remembering across the Iron Curtain*, Berlin and Boston: de Gruyter (megjelenés előtt).

SZÉTTARTÓ ÉLETPÁLYÁK

Betlen, Baum és Langbein egyaránt politikai foglyok voltak, akik a két világháború közötti kommunista pártokban és az antifasiszta ellenállásban végzett munkájuk miatt kerültek Auschwitzba. Langbein, a Nemzetközi Brigádok egykori tagja, francia internálótáborokból (St. Cyprien, Gurs és Le Vernet) került Dachaubá, majd Auschwitz I-be, az úgynevezett *Stammlagerbe*. Baumot a berlini kommunista ellenállásból egy brandenburgi börtönbe, majd szintén a *Stammlagerbe* vitték. Betlent, aki a Csehszlovákiai Kommunista Pártnak dolgozott Morvaországban (ahol a kommunisták szökését segítette a nácik által megszállt Lengyelországból), Dachaubá, Buchenwaldba, majd végül Monowitz-Bunába (Auschwitz III) küldték. Míg Baumot és Betlent Auschwitzban egyben zsidónak is minősítették, Langbein ezt egy adminisztratív hiba miatt elkerülte. A háború utáni írásaikban azonban egyikük sem zsidó túlélőként, hanem egykori politikai fogolyként azonosította magát. Auschwitzban Langbein írónaként, Baum pedig villanyszerelőként dolgozott, míg Betlen először a fogolykórházban, majd egy építkezésen, végül maga is írnok lett. Mindannyian részt vettek a szervezett ellenállásban – Langbein és Baum az úgynevezett auschwitzi harccsoport (*Kampfgruppe Auschwitz*) vezetői voltak, míg Betlen a monowitzi táborban a földalatti kommunista párt nemzetközi vezetőségének tagja volt.

A felszabadulás után Langbein főállásban az Osztrák Kommunista Pártnak dolgozott Bécsben (egy ideig a Központi Bizottság tagjaként), később pedig a Nemzetközi Auschwitzi Bizottság egyik alapítója lett. Baum a Német Szocialista Egységpárt (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) kelet-berlini szervezetében töltött be különböző vezetői pozíciókat, később a Központi Bizottság tagjává választották. Betlen a *Szabad Nép*, a kommunista párt napilapjának főszerkesztőjeként dolgozott, és 1951-ben a párt Központi Vezetőségének póttagja lett. Az 1956-os forradalom után azonban a Párttörténeti Intézet (PTI) munkatársa lett, ahol a Harmadik Internacionálét kutatta.

Az 1950-es évek elejének „anticionista” kampánya azzal fenyegetett, hogy aláássa az általuk képviselt örökséget. 1952 végén Betlen megfigyelőként részt vett a Slánský-perben, és jelentésében a „zsidókérdést” a „per egyik súlyos politikai hibájaként” tárgyalta. Elítélte a vádiratban a 11 vádlott zsidó származására tett utalásokat, valamint a zsidóság hangsúlyozását a tárgyalás során. Betlen szerint ez „elvéleg tarthatatlan és komoly antiszemita hangulatkeltésre alkalmas”. Ennek következtében – érvelt – nemcsak Prágában, de

máshol is „nagyon erős az antiszemita hangulat”.⁸ Az események Baumot személyesen is érintették: a prágai per nyomán – miközben zsidó vezetők menekültek Kelet-Németországból – ideiglenesen visszavonták az *Ellenállás Auschwitzban* című művének példányaait, feltehetőleg a zsidó ellenállás ábrázolása miatt.⁹ Baum felemelkedése azonban folytatódott a SED-ben, és könyve kibővített formában újra megjelent az évtized második felében – egy a korábbinál is részletesebb passzussal a zsidó ellenállásról.

Noha hasonló irányból indultak el, pályafutásuk a hidegháború korszakában mégis ellentétes pályát képviselt: míg Baum a kelet-berlini közigazgatási-politikai elit tagja lett, Betlen politikailag jelentéktelen pozícióba került. Langbein viszont az 1956-os leleplezésekre és a magyar forradalom leverésére reagálva kilépett az Osztrák Kommunista Pártból, és végül a kommunisták uralta Nemzetközi Auschwitz Bizottságból is. A gazdasági kizsákmányolást ennek ellenére mindannyian alapvető fontosságúnak tartották Auschwitz és tágabb értelemben a fasiszmus szempontjából.

Eltérő életútjuk ellenére mindannyian központi jelentőséget tulajdonítottak az ellenállásnak, mind saját tapasztalataikat, mind Auschwitz emlékezetét illetően. Ebben a tekintetben írásaik tükrözték az antifasiszta emlékezet egyik fő sajátosságát, az ellenállás kultuszát. Ha megvizsgáljuk munkáikat, fényt deríthetünk arra, hogy az ellenállás miért foglalt el ilyen fontos helyet az antifasiszta emlékezetben: a háború utáni antifasiszta tevékenységükre valójában mindannak kiterjesztéseként tekintettek, amit 1945 előtt tettek. A múltbeli ellenállásra azért kellett emlékezni, mert úgy gondolták, hogy a jelen maga is ellenállást követelt. Nyilvánvaló, hogy mindhárman ideológiailag elkötelezett értelmiségiek voltak, akik memoárjaikat nem irodalmi ambícióból írták. Az antifasizmus számukra nem pusztán a megemlékezés kultúráját jelentette; az antifasiszták számára a fasiszmus emlékezete a jelenben nyert értelmet, mégpedig valamilyen transzformatív politikai küzdelem kontextusában.

8 Betlen Oszkár. „Összefoglaló jelentés a Slánsky-perről, 1952. november 28.” MNL OL, M-KS 276.f. 65.cs. 102. ő.e., 3.

9 Groehler, Olaf. „Antifaschismus und jüdische Problematik in der SBZ und der frühen DDR” in *Hefte zur DDR-Geschichte* 26, 1995, 25. A keletnémet állampárt zsidókkal kapcsolatos politikáját újragondolja Brown, Alexander D. *Rethinking the GDR opposition: reform, resistance and revolution in the other Germany*, PhD diss., University of Birmingham, 2019.

A GAZDASÁGI KÉRDÉS

Bár ez az írás kommunista és volt kommunista tanúkat vizsgál, a gazdasági magyarázat nem korlátozódott a kommunista vagy akár baloldali fasiszmus-értelmezésekre. Az antifasiszta szövetség tagjaiként mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió a gazdasági imperializmus háborújaként értelmezte a második világháborút, amelyben az iparosok vezető szerepet játszottak. Következésképpen az úgynevezett gazdasági ügy (*economic case*) konstitutív eleme volt a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék (International Military Tribunal, IMT), az antifasiszta szövetség e központi intézménye felállítására vonatkozó terveknek.¹⁰ Az iparosok felelőssége abban a tényben rejlett – magyarázta Francis M. Shea amerikai jogász, Robert Jackson bíró egyik asszisztense –, hogy „ők adták Hitlernek az anyagi eszközöket Németország újrafegyverzéséhez, teljes tudatában annak, hogy Hitler ezeket a fegyvereket a németek katonai hódítással történő terjeszkedésének programjára akarta felhasználni”.¹¹ Az IMT-ítélet a gazdasági ügy különböző aspektusait szankcionálta a béke elleni bűncselekmény (hozzájárulás a háború viseléséhez), a háborús bűncselekmény (például a megszállt területek iparának „árjásítása”) és az emberiség elleni bűncselekmény (például rabszolgamunka a német cégek számára) büntetőjogi kategóriái alatt.

A nyugati hatalmak elkötelezettsége a gazdasági ügy mellett azonban csökkent a hidegháborús feszültségek növekedésével. Az 1945-ös potsdami konferencián elképzelt dekartellizált Németországtól az USA célja egy erős és újjáépített Németország felé mozdult el, amely pufferként szolgálhat a kommunizmussal szemben.¹² Bár a későbbi nürnbergi perek során az amerikai katonai bíróság (Nuremberg Military Tribunals, NMT) 1947-ben és 1948-ban a Krupp-, az IG Farben- és a Flick-ügyben ítélkezett a Harmadik Birodalom iparosai felett, a fasiszta agressziót immár nem kapcsolta össze a gazdasági imperializmussal. Éppen ellenkezőleg, ezek az eljárások az amerikai ipari vállalatok büntetlenségét voltak hivatottak bizonyítani, amelyek katonai hozzájárulása lényegesnek számított a fenyegető hidegháborús konfliktusban. Az NMT-perek célja az volt, hogy „megmentsék a német

10 Baars, Grietje. „Capitalism’s Victor’s Justice? The Hidden Stories Behind the Prosecution of Industrialists Post-WWII” in Kevin Heller, Gerry Simpson (szerk.). *The Hidden Histories of War Crimes Trials*, Oxford: Oxford University Press, 2013. 163–192. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199671144.003.0008>

11 Idézi Baars, 2013, 170.

12 Baars, 2013, 174.

üzleti életnek a náci bűnökben való bűnrészessége miatt erkölcsi romokban heverő kapitalizmus hírnevét”. Ezt úgy érték el, hogy különbséget tettek a kapitalizmus két egymással versengő felfogása között: „az egyik hű a piaci liberalizmus szelleméhez, a másik ezen elvek megcsúfolása”.¹³

A gazdasági ügyet propagáló amerikai jogászok, mint Shea, keserűen csalódtak, amikor visszatértek az Egyesült Államokba. Ügyük tabuvá vált, és sokan „marxista elméletként” hivatkoztak arra, ami az antifasiszta szövetség számára nem sokkal korábban konszenzuális volt. Mi több, az amerikai ügyészi csapat több tagja ellen is vizsgálat indult a McCarthy-korszakban feltételezett „bolsevista” elhajlásuk miatt.¹⁴ Ugyanakkor a koreai háborúval összefüggésben a nürnbergi törvényszékek által elítélt elkövetők közül sokakat szabadon engedtek, és az elítélt iparosok többségét visszahelyezték korábbi pozícióikba.

A gazdasági ügy elvesztése nemcsak a jogászoknak okozott csalódást, hanem mindazoknak, akik osztották azt a meggyőződést, hogy a politikai elnyomás és a gazdasági kizsákmányolás összefonódott a fasiszta hadigépezet szolgálatában. Ami az 1950-es években történt, az az ő szemükben nem merült ki abban, hogy a korábban elítélt elkövetőket szabadon engedték. Ennél sokkal fontosabb volt az a visszarendeződés, amelyet a kapitalista kizsákmányolás háborús célokat is szolgáló, rendszerszintű helyreállításának láttak.

A politikai és gazdasági igazságosságért folytatott küzdelmek egyik fő célpontja az Interessengemeinschaft Farbenindustrie AG volt, egy vegyipari óriásvállalat, amely a Zyklon B-t, a ciánalapú növényvédő szert szállította, amelyet az SS a gázkamrákban tömeggyilkosságokra használt. 1945-ben a kartell szövetséges ellenőrzés alá került. Üzemeit le kívánták bontani és a cégbirodalmat fel akarták darabolni azzal a kimondott szándékkal, hogy „lehetetlenné tegyenek minden jövőbeli fenyegetést Németország szomszédaira vagy a világbékére”.¹⁵ Bár a kartellt három fő összetevőjére (Bayer, BASF és Hoechst) szedték szét, ezek gyorsan vezető cégekké váltak saját ágazatukban, és hamarosan újra hadiipari eszközök gyártásába kezdtek, amelyeket az

13 Priemel, Kim Christian. „A Story of Betrayal: Conceptualizing Variants of Capitalism in the Nuremberg War Crimes Trials” in *The Journal of Modern History* 85/3, 2013, 100. <https://doi.org/10.1086/668801>

14 Baars, 2013, 189.

15 Idézi „IG Farben” in *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/IG-Farben>.

USA a koreai háborúban használt.¹⁶ 1955-ben az IG Farben felszámolásáról szóló törvény megszüntette a szövetségesek által előírt összes fennmaradó korlátozást, és hamarosan az IG Farben számos vezető tisztviselője ismét vezető pozíciót töltött be a nyugatnémet vegyiparban. Az IG Farben fasiszta bűnökben való felelőssége azonban a háború utáni évtizedekben is közügy maradt. Az IG Farben háborús szerepét érintő bírósági ügyek jelentették az egyik fő csatateret, ahol a baloldali internacionalisták felvetették a népiért és a gazdasági kizsákmányolás közötti kapcsolat kérdését. Ezek az aktivisták annak nevében léptek fel, amit Auschwitz valódi emlékének tekintettek, és ezzel válaszoltak a kapitalista restauráció fejleményeire, illetve arra, ami a szemükben a nürnbergi antifasiszta elvek elárulását jelentette. Baum, Betlen és Langbein ezek közé az aktivisták közé tartozott.

AUSCHWITZ-MEMOÁROK

Langbein 1949-es emlékirata, *Az erősebbek*, a vereség történetével kezdődik: a Nemzetközi Brigádok visszavonulásával a Pireneusokon keresztül. A nyitófejezet visszatekint a fasizmus „fekete kísértetének” elterjedésére a két világháború közötti Európában és Langbein saját részvételére az antifasiszta harcban Ausztria 1938-as *Anschlusa* után.¹⁷ A következő fejezetekben Langbein elmeséli útját a franciaországi internálótáborokon keresztül Dachauig és Auschwitzig, majd onnan Németországon keresztül vissza Ausztriába. Elbeszélése arról tanúskodik, hogy kommunistaként és a Nemzetközi Brigádok tagjaként szerzett tapasztalatai milyen mélyen formálták az internáló- és koncentrációs táborokon belüli ellenállás iránti személyes elkötelezettségét és szervezőkészségét. Auschwitzban ellenállási munkájának nagy részét a nemzetközi együttműködés koordinálása tette ki, a táborokat átható nemzeti ellentétek és faji hierarchiák ellenére. Továbbá Eduard Wirths (1909–1945), az auschwitzi SS főorvosának írnokaként segített a deportáltaknak a halálos körülmények és az egészségügyi politika elől menekülni. Emlékiratainak címe összetett jelentéstartalmakat sűrít magába, utalva a személyes kitartásra, képességekre és tartásra, valamint a kommunizmus történelmi felsőbbrendűségébe vetett hitre. Bécsi társával, Ernst Burgerrel (1915–1944), az auschwitzi harccsoport másik vezetőjével beszélgetve

16 Baars, 2013, 191.

17 Langbein, Hermann. „Die Stärkeren” Kézirat. ÖStA, NI HL, E/1797.

Auschwitzban felidézte, hogy „hogyan tanulmányoztuk a bolsevik párt történetét Gurs-ban [a francia internálótáborban]. »Mi erősebbek vagyunk«, ezt tanultuk belőle. Erősebbek – de vajon itt, Auschwitzban is?»¹⁸

Langbein nézőpontját a táboron belüli helyzete határozza meg: Betlennel ellentétben ő a főtáborban dolgozott, távol a fizikai kényszermunka fő helyszíneitől. A tábor orvosi irodájában végzett munkája révén hozzá került statisztikai adatok voltak azok, amelyeken keresztül a külső altáborokat megörököltette. Beszámolója azonban leginkább a szenvedés, a túlélés és a küzdelem főtáboron belül átélt tapasztalataira koncentrált, ezért nem a fizikai kényszermunka áll a középpontjában. Nem tér ki a háború, a népirtás, a kényszermunka és a kizsákmányolás közötti összefüggés részletes elemzésére sem. Mégis, ez az összefüggés jelen van az emlékirat visszatérő marxista utalásaiban. Például akkor, amikor a táborokból hazafelé vezető hosszú úton, egy német városban elmeséli történetét:

Nem sokat kérdeztek a koncentrációs táborról. Talán épp ezért, és talán azért is, mert úgy éreztem, hogy emberekkel van dolgom, akik érzéseket és nem egyenruhát hordanak a szívükben, elmondom nekik, most először, hogy mit éltem át. Nemcsak az adatokat és a számokat, nem csak a hatmilliót, akiknek Auschwitzban meg kellett fulladniuk, hogy Hitler kiterjeszthesse a német finánc-tőke életterét, hanem beszélek nekik az embertelen – a mélyen emberi tapasztalatról, amelyen átmentünk mi, akik életben és szellemileg épen maradtunk.¹⁹

Ez a részlet megerősíti a gazdasági magyarázatot, miközben azt sugallja, hogy a memoár hozzájárulása ehhez a magyarázathoz az „emberi tapasztalatról” adott beszámoló, különösen azoknak a tapasztalatairól, akik „szellemileg épelméjűek maradtak”. Ez tovább árnyalja a cím jelentését: ők „erősebbek” voltak abban az értelemben, hogy szellemileg (*spirituell*) „épek” maradtak, amennyiben ellenálltak annak a faji hierarchiának, amelyet a fasizmus a táborokban is rákényszerített a deportáltakra.

Baum *Ellenállás Auschwitzban* című, először szintén 1949-ben megjelent, majd 1957-ben kibővített és 1962-ben átdolgozott műve az Auschwitz-komplexumot a modern történelem szélsőséges kizsákmányolásának csúcspontja-

¹⁸ Langbein, Hermann. *Die Stärkeren. Ein Bericht*, Wien: Stern, 1949. 89.

¹⁹ Langbein, Hermann. „Die Stärkeren” Kézirat. ÖStA, N1 HL, E/1797. 183, 540.

ként írta le.²⁰ Műve Auschwitzot a náci állam, a hadsereg és az ipar politikai és gazdasági érdekeinek összefonódásaként határozta meg – ez az álláspont kétségtelenül a korszak uralkodó kommunista értelmezését képviselte. Ennek megfelelően Baum Auschwitzról szóló jelentése bővelkedik a gazdasági szerkezetátalakítás, a nyugatnémet demilitarizáció és a nagyvállalatok felelősségre vonása iránti követelésekben. Ez utóbbiak közül különösen a Siemens játszott kiemelkedő szerepet Baum életében – munkásként, kommunista szervezőként, majd auschwitz-i fogolyként, később pedig politikusként és memoáriróként. Fiatalemberként a Siemensnél dolgozott 1933-ig, amikor a Németországi Kommunista Ifjúsági Szövetség (*Kommunistischer Jugendverband Deutschlands*, KJVD) berlini szervezetében való tagsága miatt elvesztette állását. Egy 1954-es életrajz szerint 1935-ben ismét részt vett a Siemens „munkásainak bérharcában”, amikor az SS letartóztatta, ami végül bebörtönzéséhez és deportálásához vezetett.²¹ Auschwitzban villanyszerelőként dolgozott, majd szemtanúja volt annak, hogy a Siemens hogyan látta el a tábor – többek között a krematóriumokat – elektromos berendezésekkel.²² Az *Ellenállás Auschwitzban* mindazonáltal inkább Auschwitzról szóló beszámolóként, mintsem a küzdelem és a túlélés személyes történeteként olvasható. Saját tapasztalatait Baum szinte függelékként illeszti be a történelmi dokumentumok sorába, amelyekre a német vállalatok népirtásban játszott szerepének alátámasztásaként hivatkozik.²³ Ebben az összefüggésben idézi fel a deportálással kapcsolatos személyes élményeit, különösen a megérkezés okozta sokkot, a kényszermunkát és a tömeggyilkosság közelségét, mint a náci kizsákmányolási és népirtási politika bizonyítékát.

A kis, 100 oldalas könyv négy fejezetre tagolódik. Az 1. fejezet a tábor történetét, felépítését, a foglyok körülményeit, a tábor szerepét a végső megoldásban, a kényszermunkát az altáborokban és az ellenállás elfojtását vázolja. Ezután minden további fejezet egy-egy szempontra összpontosít: a 2. az orvosi kísérletekről, a 3. a német vállalatok szerepéről, a 4. pedig az ellenállásról szól.

²⁰ Baum, Bruno. *Widerstand in Auschwitz*, Berlin: Kongress, 1962. 52. Bár az 1957-es kiadás „első”, az 1962-es pedig „második” kiadásként jelent meg (talán azért, mert az 1949-es kiadás a későbbi kiadások négy fejezetéből csak egyet tartalmazott), az egyszerűség kedvéért az 1949-es kiadást első kiadásnak, az 1957-es és 1962-es kiadást pedig második és harmadik kiadásnak nevezzük. Az idézetek az 1962-es kiadásból származnak.

²¹ *Neues Deutschland*, 1954. november 17. 3.

²² Baum, 1962, 60–61.

²³ Baum, 1962, 29.

Ami a német vállalatokat illeti, a 3. fejezet meglehetősen szisztematikusan, vállalatról vállalatra halad, és az IG Farben, a Krupp és a Siemens „termelési központjait”, valamint a „tömeges kizsákmányolás”²⁴ módszereit írja le, náci dokumentumokra, a nürnbergi eljárásra és tudományos forrásokra támaszkodva. Az utolsó és leghosszabb, „Ellenállás Auschwitzban” című fejezet ellentétes hangnemet üt meg, mivel többes szám első személyben számol be arról, hogyan működött az antifasiszta szerveződés Auschwitzban. Baum az ellenállás sokféle módját (beleértve a segítségnyújtást és segélyezést, a szabotázst, a dokumentálást, a menekülést és a fegyveres felkelés előkészítését) a különböző politikai csoportok, nemzetek, zsidók és nem zsidók, férfiak és nők együttműködésének eredményeként mutatja be. Ez a fejezet topográfiai felépítésű, és helyszínről helyszínre halad, elsősorban a főtáborra koncentrálna, majd Birkenaura és az altáborokra kitérve. Mégis, a *Stammlager*ben politikai fogolyként elfoglalt helyzete alakítja beszámolóját, és a Monowitz-Buna altáborral kapcsolatban elismeri: „az IG Farben urai elleni harc leírását egy külön munkának kellene elvégeznie”²⁵.

Mintha csak Baum felhívására válaszolna, 1959-es, *Élet a halál földjén* című Auschwitz-memoárját Betlen Oszkár az IG Farbennel, a fasiszta hadiipar megtestesítőjével szembeni ellenállás történeteként fogalmazta meg.²⁶ Betlen 1942 októberében indítja az eseményeket, amikor a rabok egy nagyobb csoportjával együtt elszállították Buchenwaldból, ahol az előző három évet töltötte. „A Bunát fogjuk építeni, az IG Farben nagy vegyi üzemét. Ott, az üzem mellett lesz a táborunk, Auschwitz új oldalága”²⁷, értesülnek a csoport tagjai megér-

24 Baum, 1962, 49–50.

25 Baum, 1962, 78.

26 Az a kevés munka, amely 1989 után egyáltalán foglalkozik Betlen könyvével, figyelmen kívül hagyja antirassizmusát, miközben számonkéri Auschwitz helyesnek vélt reprezentációját. Mivel a jelenkoruk emlékezeti normarendje felől közelítenek a memoárhoz, csak a holokausztemlékezet kudarcát képesek meglátni benne. György Péter például odáig megy, hogy az *Élet a halál földjén* „sokkal inkább a kommunista ideológiai tudat megrendítő textuális emlékműve, mintsem érvényes beszámoló arról, amit Betlen amúgy valóban láthatott, s ténylegesen átélt” (György Péter. „A láger sors” in *Jelenkor* 53/12, 2010, 1354.). Kisantal Tamás, bár veszi a fáradságot, hogy rekonstruálja a memoár koncepcióját, azt továbbra is a későbbi holokausztemlékezeti kánon felől olvasva azt állapítja meg, hogy hazug, és relativizálja a náci faji alapú tömeggyilkosságait. Kisantal Tamás. *Az emlékezet és a felejtés helyei. A véskorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*, Pécs: Kronosz, 2020. 274–283.

27 Betlen, 1959, 44.

kezésükkor. Beszámolója során Betlen egyértelművé teszi, hogy a táborban végzett kényszmunka a háborús érdekeket szolgálja, hiszen „az IG-nek, a német hadiiparnak egészséges rabokra van szüksége”²⁸. A monowitzi tábor a fasiszmus esszenciájaként ábrázolja, amelyet nem egyszerűen a munkaerő kizsákmányolása, hanem egyúttal a faji besorolás és elnyomás jellemez:

„Mit csinált ezekből az emberekből Hitler, és mit akart még csinálni! A lengyelekre P-betűt festetett, az ukránokat „Ost” felirattal jelölte meg, a zsidók ruhájára csillagot varratott. Láncra verte csaknem egész Európát, népeit alantasakra és még alantasabbakra osztályozta.”²⁹

Betlen szerint a faji hierarchiák annyira áthatották a tábor mindennapjait, hogy ez magát az ellenállást is veszélyeztette. Mint például az egyik kápo esetében, aki csak a lengyeleknek segített, arra hivatkozva, hogy a zsidókat úgyis megöli az SS: „Milyen sikere ez a hitleristáknak. Őlik, pusztítják a lengyeleket, végigtipornak egész országukon, de közben azzal vakítják őket, hogy a német nemzetiszocializmus szörnyű, gyilkos kasztrendszerében nem ők alkotják a legmegvetettebbek kasztját.”³⁰ Az a magatartás, amely megmenti az egyiket, miközben hagyja meghalni a másikat, Betlen számára nem ellenállás: nem lehet emberéleteket menteni, „ha engedményeket teszünk a fasiszta emberirtásnak”.³¹ Következésképpen az ellenállás jóval túlmutat azon, hogy valaki a sajátját menti. Langbeinhez hasonlóan Betlen is úgy ábrázolja az ellenállást, mint a faji besorolás következetes megtagadásának intellektuális gyakorlatát, az ösztönök feletti uralmat, ahogy fogalmaz.

Betlen beszámolójában az ellenállás elsődleges forrása a kommunista párt, amely jóval több mint egy szervezet. Sokkal inkább szellemiség, amely összeköti az embereket még létező intézményi kötelékek nélkül is: „Nem mi vagyunk a párt. A párt elsősorban az eszmét jelenti. A becsületet. Antifasiszta gyűlöletünket és az elnyomott emberek védelmét, szeretetét. A párt itt akkor is él, hat, irányít, ha nincs pártszervezet.”³² Betlen szótárában a „párt”, a „szolidaritás”, az „emberség” vagy az „ösztönuralom” mind az ellenállás metaforái. Következés-

28 Betlen, 1959, 216.

29 Betlen, 1959, 323.

30 Betlen, 1959, 196.

31 Betlen, 1959, 197.

32 Betlen, 1959, 112–113.

képpen az ellenállás nem csupán abból állt, hogy például térképeket rajzoltak a háborús üzemekről, amelyeket aztán kicsempészték a szövetségeseknek. Maga a tény, hogy a foglyok a faji osztályozást figyelmen kívül hagyva segítettek egymást, ellenállásnak számított. Pontosan ez az, amit a kommunisták Betlen könyvében tesznek és támogatnak, és ez az, ami megkülönbözteti őket, a „vörösöket”, a „zöldektől”, a bűnözőktől, noha mindkét csoport egyaránt szervezkedett. Következésképpen a koncentrációs táborban kifejtett ellenállást *par excellence* internacionalista törekvésnek tekinti, amely magában foglalja annak tudatát, hogy a fasiszta hatalmak elleni nagyobb, globális harc részeként történik. „A front, a hatalmas front, amely rémületben tartja a hitleristákat, hozzánk is elér. Mi is bekapcsolódunk a nagy küzdelembe.”³³

Betlen memoárjának első része a lágerben működő földalatti kommunista pártszervezet vezetőségének megalakulását és tevékenységét beszéli el. Amikor 1944 májusában befutottak Auschwitzba az első magyarországi transzportok, a magyar anyanyelvű Betlent a tábori irodába helyezték írnoknak. Ez jelentősen megnövelte az ellenállás lehetőségeit, bár felvetette azokat az etikai kérdéseket is, amelyek abból fakadtak, hogy választani kellett a halálra ítélték és a túlélők között. A második rész a fegyveres ellenállás előkészítéséről szól. Betlen a felszabadulással zárja memoárját, hangsúlyozva, hogy ezzel nem ért véget a fasizmus elleni harc, hiszen mindazok, akik túléltek, örökre adósai maradtak azoknak, „akikkel egyek voltunk, de akik elporladtak a krematóriumokban”.³⁴

Baum, Betlen és Langbein egyaránt a náci politika egy sajátos aspektusaként hangsúlyozta a zsidók kiirtását. Egyáltalán nem hagyták figyelmen kívül az Auschwitzba deportált zsidók különleges státuszát. Éppen ellenkezőleg, félreérthetetlenül világossá tették, hogy a faji kategorizálás hogyan érintette a zsidókat. „Sok fogoly tűnődött azon – írta Baum –, vajon mi az értelme és célja a tábor nyomorúságos körülményeinek. Apránként azonban mindenki számára világossá vált, különösen 1942-től, amikor a zsidók nagy transzportjai megérkeztek Európa legtöbb, Hitler által megszállt országából, hogy az emberiség történetének legnagyobb tömeggyilkossága zajlik.”³⁵

Betlen memoárja több ízben foglalkozik a faji antiszemitizmus problematikájával, a zsidók helyével a faji hierarchiában, illetve specifikusan azzal,

33 Betlen, 1959, 111.

34 Betlen, 1959, 327.

35 Baum, 1962, 15.

hogy az üldöztetés révén a szubjektum zsidóként azonosul.³⁶ Ugyanakkor mindhárman hangsúlyozták, hogy nemcsak a zsidók, hanem más népek is áldozatai voltak a rasszista agresszióknak, köztük például a romák is, hiszen az egész emberiséget hierarchikus faji csoportokra osztották.

Emellett mindannyian részletezték, hogy a deportáltak közötti faji hierarchiák és előítéletek hogyan akadályozták az antifasiszta szerveződést. Langbein például megjegyezte, hogy

„az érkezők többsége zsidó, de ők is halnak meg a leggyorsabban. A zsidókat nem veszik fel a jó kommandókba. Ők alkotják a legalsó réteget. [...] Az SS így akarja. De sok fogoly is így akarja, mert számukra valamiféle védelmet jelent, ha legalább van a foglyoknak olyan kategóriája, amely még náluk is alacsonyabb.”³⁷

Elkeseredésében, hogy egyes német foglyok képtelenek voltak együttérezni a zsidó és orosz deportáltakkal, megjegyzi: velük ellentétben „mi Spanyolországban megtanultuk minden nép testvéri barátságát”.³⁸ Számára az antifasiszta internacionalizmus tapasztalata volt az, amely mélyreható leckét adott neki az antirasszizmus és a szolidaritás terén.

Miközben Langbein és Baum a tömeggyilkosságok faji vonatkozásait hangsúlyozták, a zsidó ellenállásról is beszámoltak – különösen Baum, aki a *Sonderkommando* felkelését, mint a zsidó ellenállás példáját, himnikus hangnemben ünnepelte. 1949 és 1962 között a későbbi kiadások sem fukarkodtak a zsidó hősiesség dicséretével. Ellenkezőleg, a passzus egyre hangsúlyosabbá vált, és az 1962-es kiadásban ez állt:

„A *Sonderkommando* tagjai túlnyomórészt zsidók voltak; voltak köztük szovjet állampolgárok is [...] Lélegzetviasszafojtva követte harcukat az egész tábor. A *Sonderkommando* harcosainak bátor halála – szimbolikus jelentőségén túl – hozzájárult a különböző országokból származó zsidó és nem zsidó foglyok közötti bizalomteljesebb együttműködéshez, mivel szembevető példát szolgáltatott arra, hogy a zsidók tudnak harcolni. Sok lengyel és német, akiket megfertőzött a náci faji agitáció,

36 Betlen, 1959, 22, 83, 189–194, 197–198, 323.

37 Langbein, 1949, 91.

38 Langbein, 1949, 55.

ezt korábban nem hitte el. A *Sonderkommando* tagjai azonban jobb belátásra tanították őket. Fegyverrel a kézben estek el a bátrak; nem hagyták magukat harc nélkül elgázósítani. Az egyenlőtlen csata után a zsidók öntudata és önbecsülése megnőtt a táborban. Így a *Sonderkommando* véráldozata erős kötelékké vált, amely szorosabbra fűzte a nemzetközi szolidaritást.”³⁹

Baum ugyanakkor a zsidó népirtást a náci imperializmus tágabb összefüggésében értelmezte. Számára a népirtás Kelet-Európa jövőbeli kizsákmányolásának előjátékát jelentette. Auschwitz létesítményei, beleértve Birkenaut és az altáborokat is, azt mutatták számára, hogy „Auschwitz célja nemcsak az volt, hogy az európai zsidóság megsemmisítésének helyszínévé váljon, hanem az is, hogy a náciizmus győzelme után mintegy félmillió állandó munkaerő kizsákmányolásának helyszíne legyen, megsemmisítésük előtt.”⁴⁰ Hozzá hasonlóan Betlen is a náci által megszállt Európa jövőbeli gyakorlatának kísérleteként tekintett a zsidó népirtásra.⁴¹ Számára az antifasiszta szervezkedés arra irányul, hogy „az élet élet legyen, hogy emberek ne lehessenek többé számokkal jelölt rabszolgák, gyerekeket ne fojthassanak meg többé halálkamrákban, nemzeteket ne osztályozzanak többé uralkodókká és alárendelteké, s hogy ne legyenek éhesek és dúslakodók, elnyomottak és elnyomók.”⁴²

Ha pusztán csak propagandaként utasítjuk el e szövegek némelyikének ünneplő hangvételét, figyelmen kívül hagyjuk a lényegét: Baum, Betlen és Langbein a faji üldözést és a gazdasági kizsákmányolást egyaránt a fasizmus kulcsfontosságú aspektusainak tekintették. Ha az 1940-es és 1950-es évek marxista *elméletét* „Auschwitzről és különösen a holokausztról való hallgatás jellemezte” is,⁴³ ez aligha volt jellemző ugyanezen időszak marxista-antifasiszta kultúrájára. A holokausztot nemcsak hogy nem hallgatták el; a zsidókat ért náci népirtás *konstitutív* helyet foglalt el az itt tárgyalt kommunista-antifasiszta emlékiratokban. A népirtást a fasiszta agresszió szélsőséges formájának tekintették, és a következetesen antirasszista emberkép nevében ítélték el.

39 Baum, 1962, 77.

40 Baum, 1962, 35.

41 Betlen, 1959, 22.

42 Betlen, 1959, 22.

43 Traverso, Enzo. *The Jewish Question. History of a Marxist Debate*, Leiden – Boston: Brill, 2018. 196. https://doi.org/10.1163/9789004384767_013

KÜZDELEM A HÁBORÚ UTÁN

A háború utáni években a szövetségesek napirendjén szerepelt a német gazdaság átalakításának kérdése, és a nagyszabású államosítás egyáltalán nem tűnt valószínűtlennek.⁴⁴ A helyzet azonban már 1948-ra megváltozott, és „a liberális gazdasági koncepciókat és a kapitalista gazdasági rend folytonosságát határozottan újra megerősítették” a későbbi Nyugat-Németország számára.⁴⁵ Emellett a nagyiparosok is sikerrel próbálták legalább a dekartellizáció hatókörét korlátozni. A folytonosságért fizetett ár a szociális kompromisszum volt, amely a szén- és acéliparban a szakszervezeteknek részvételi jogot biztosított a vállalati döntéshozatalban.⁴⁶ Az 1950-es évek elejére a náci Németország gazdasági elitjének pozícióit nagyrészt helyreállították, a börtönben ülők (például Alfred Krupp) amnesztiában részesültek, és sokan közülük a nyugatnémet „gazdasági csoda” ikonjaivá váltak.⁴⁷ Ezzel párhuzamosan a (volt) náci politikai elit a társadalmi és gazdasági életbe mentette át hatalmi pozícióit.⁴⁸

A nyugatnémet gazdaság helyreállításával szorosan összefonódott az újrafegyverkezés kérdése. 1947–48-ig az USA Németországgal kapcsolatos politikájának középpontjában az a dilemma állt, hogy miként lehet Németországot úgy demilitarizálni, hogy közben ne lehetetlenüljön el a gazdasága, és ne súlyosbítsa a háború egész Európára kiterjedő pusztító hatásait.⁴⁹ Ahogy azonban az amerikai politika – a hidegháború következtében – megváltozott, Németország kettős felhasználású (azaz: gazdasági és katonai) iparára az európai gazdasági fellendülés és katonai potenciál kulcsszereplőjeként kezdtek tekinteni. Az erős Németország immár nem jelentett semlegesítendő fenyegetést, és a kettős felhasználású iparágainak a kapacitását a háború előtti szint *fölé* kívánták emelni. Mindez hamarosan összekapcsolódott az

44 Schanetzky, Tim. „Unternehmer: Profiteure des Unrechts” in Norbert Frei (szerk.). *Karrieren im Zwielficht. Hitlers Eliten nach 1945*, Frankfurt am Main: Campus, 2001. 82, 85.

45 Schanetzky, 2001, 90.

46 Schanetzky, 2001, 88–89.

47 Schanetzky, 2001, 92.

48 Lásd Steinacher, Gerald. „The Limits of Integration: Nazi Officials and Their New Political Careers after 1945 in West Germany and Austria” in *German Yearbook of Contemporary History* 5, 2021, 197–198. <https://doi.org/10.1353/gych.2021.0001>

49 Haller, Oliver. „German Industry, the Cold War, and the Bundeswehr” in James S. Corum (szerk.). *Rearming Germany*, Leiden – Boston: Brill, 2011. 145–175. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004203174.i-285.47>

egykori katonai elit rehabilitációjával és – ezzel párhuzamosan – az „ártatlan *Wehrmacht*” hidegháborús mítoszával.⁵⁰ Röviden, az antifasisztáknak keleten és nyugaton egyaránt jó okuk volt arra, hogy az újrafegyverkezést „újrafaszizálódásként” ítélik el. Nem meglepő tehát, hogy a fasizmus elleni harcuk a háború után is folytatódott.

1947 elején, mielőtt a német iparosok, a Flick, az IG Farben és a Krupp elleni nürnbergi perek elkezdődtek volna, Bruno Baum sajtótájékoztatót szervezett Berlinben. A helyi SED végrehajtó bizottságának tagjaként követelte, hogy vonják felelősségre a Siemenst auschwitzi üzeme, valamint a „zsidó kényszermunkások” deportálásában és kizsákmányolásában való részvétele miatt.⁵¹ 1949-ben, amikor az *Ellenállás Auschwitzban* első kiadása megjelent, a berlini városi tanács tagjaként és a tanács gazdasági osztályának vezetőjeként Baum hozzájárult egy – ahogy ő nevezte – „forradalmi törvényhez” a „háborús bűnösök és náci aktivisták” vállalkozásainak államosításáról.⁵²

Ugyanekkor Budapesten Betlen a koncentrációs táborokról megjelent „ponyvairodalmat” bírálta, amiért azok a „tömegek lemészárlását” „az -SS-leányok és parancsnokaik szadizmusának, önkényének” tulajdonították, és figyelmen kívül hagyták a táborrendszer „tőkés kulisszáit”. Számára a memoárírás értelme az volt, hogy hozzájáruljon „a fasizmus igazi lényegének leleplezéséhez”.⁵³ „Ilse Koch minden állatiassága mellett – vagy minden állatiasságával együtt – csak a Kruppok, Thiessenek, az I. G. Farben részvényeseinek eszköze volt. És ha az amerikaiak felmenthetik a háborús bűnösség vádját alól a német nagyipar vezéreit, akkor felmenthetik a lámpaernyős Ilse Kochot is,” jegyezte meg a buchenwaldi táborban talált lámpaernyőkre utalva, amelyekről úgy vélték, hogy emberi bőrből készültek Ilse Koch, a táborparancsnok felesége számára. A provokatív „Mengele és a Marshall-terv” címet viselő cikk nem összehasonlította a Marshall-tervet a náci kegyetlenségekkel. A berlini válság és a harmadik világháború fenyegető veszély⁵⁴ közepette a német gazdasági folyamatosság helyreállításában való amerikai részvételre hívta fel a figyelmet, amit a „fasizmus veszélyeként” értelmezett. Figyelmez-

50 Lásd Smelser, Ronald, Edward J. Davis II. *The Myth of the Eastern Front. The Nazi-Soviet War in American Popular Culture*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 64–126.

51 *Neues Deutschland*, 1947. február 9. 2.

52 *Neues Deutschland*, 1947. február 9. 1.

53 Betlen Oszkár. „Mengele és a Marshall-terv” *Szabad Nép*, 1948. szeptember 26. 9.

54 Lásd Judt, Tony. *Postwar*, New York: The Penguin Press, 2005. 242.

tett, hogy „ezeket a bűnöket a háború, a náci imperializmus termelte ki és egy új háború, egy új imperialista támadás új fenevadakat termelne ki”.⁵⁵

Az 1950-es évek közepe valódi fordulópontot hozott Baum, Betlen és Langbein tevékenységében. Az újrafegyverkezés elleni nemzetközi kampány Nyugat-Németország 1955-ös NATO-csatlakozásával érte el csúcspontját, ami egybeesett a 10. évfordulós megemlékezésekkel. A kommunista dominanciájú Ellenállók Nemzetközi Szövetsége (Fédération Internationale des Résistants, FIR), mely 1951-ben alakult a nyugati antitotalitarizmus és a német remilitarizáció ellen,⁵⁶ Európa-szerte mozgósította a túlélőket és nemzeti szervezeteiket. Nyugat-Németországban a náci rezsim üldözöttjeinek szövetsége (Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes, VVN), egy 1947-ben alapított antifasiszta szervezet állt a kampány élére. Ezzel párhuzamosan a kampány ösztönözte az úgynevezett tábori bizottságok újjászervezését, amelyeket főként egykori politikai foglyok vezettek. Ezek közül az 1954-ben megalakított, bécsi székhelyű Nemzetközi Auschwitz Bizottság (IAK) volt a legjelentősebb.⁵⁷ „Cselekednünk kell, mielőtt túl késő lenne megmenteni az emberiséget. Soha többé Auschwitzot!” – állt az IAK 1954-es határozatában az évfordulós év előkészületeivel kapcsolatban.⁵⁸ Az újrafegyverkezéssel szemben a szervezet azt tekintette fő feladatának, hogy rámutasson a nyugatnémet gazdasági elit, különösen az IG Farben felelősségére a náci bűnökben. Maga Langbein az *Österreichische Zeitung* (Bécs szovjet lapja) szerkesztőjeként dolgozott, majd 1954-től az IAK főtitkára volt, amelynek irodája bécsi lakásában volt bejegyezve.⁵⁹

Betlen, aki a magyar lágerbizottság és az IAK vezetőségi tagja lett, szintén 1954-ben újra publikált Auschwitzról. A párizsi szerződés, vagyis az NSZK megszállásának megszüntetése és NATO-tagsága kapcsán idézte fel személyes emlékeit az auschwitz-birkenai, úgynevezett theresienstadti családi

55 Betlen Oszkár. „Fellebbezünk!” *Szabad Nép*, 1946. december 22. 5.

56 Lagrou, Pieter. *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 267–275. A FIR-ről, lásd: Becker, Maximilian. „Tales of Antifascism: International Survivors’ Organizations during the Cold War” in *Fascism* 9/1–2, 2020, 244–271. <https://doi.org/10.1163/22116257-09010009>

57 Stengel, 2012, 125–143.

58 Idézi Stengel, 2012, 146.

59 Stengel, 2012, 159–160.

táborról.⁶⁰ Néhány hónappal később Betlen beszámolt az újrafegyverkezés ellen tiltakozó és az Auschwitz-Birkenau Állami Múzeumban tartott 10. évfordulós megemlékezéseken elfogadott állásfoglalásról, megjegyezve: Auschwitzban „nem lehetett *csak* emlékezni, *csak* gyászolni sem”.⁶¹ Egy harmadik cikkben részletesen beszámolt az SS és az IG Farben együttműködéséről Monowitz-Bunában, abban az auschwitzi altáborban, amelyet ő maga is túlélte. Riportja az Auschwitz-Birkenau Állami Múzeumban nemrég megnyílt kiállításon bemutatott náci dokumentumokra támaszkodott, és rámutatott az iparosok nyugat-németországi rehabilitációjára és az iparnak az újrafegyverkezéshez való hozzájárulására.⁶²

Az 1950-es évek második felében, amikor az *Ellenállás Auschwitzban* című művének második, bővített kiadása megjelent, Baum a nyugatnémet militarizmus ellen folytatott kampányt. A SED nyugat-berlini képviselőházi csúcsjelöltjeként⁶³ óva intett az ipar, különösen az AEG és a Siemens bevonása ellen a wannseei (Nyugat-Berlin) kutatóreaktor fejlesztésébe. Tette ezt azzal az indokkal, hogy a magánipar bevonása veszélyezteti az atomenergia békés célú felhasználását, ha ez remilitarizálással és a volt náci tisztek bonni visszahelyezésével párosul.⁶⁴ Fellépése természetesen egy szélesebb keletnémet kampány része volt: 1957-ben például a „Leleplezett militarizmus” című kiállítás a Krupp-csoport részvételét mutatta be a háborúban 1871-től 1914-en át 1939-ig, és mozgósított „az ellen, hogy az amerikai imperializmus segítségével újjáéledjék a német militarizmus”.⁶⁵ Ennek ellenére Baum nyugatnémet remilitarizáció ellen folytatott kampánya összhangban maradt azokkal a tanulságokkal, amelyeket korábban Auschwitzból levont.

Memoárjának harmadik kiadásán aztán Baum az Eichmann-per idején dolgozott. Bár az 1961. július 31-re keltezett előszó „kínzóink” és „milliók gyilkosainak” felelősségre vonását követelte, hangsúlyozta, hogy a kegyetlenségek nem egyének ügyei, mivel a „bűnöző egyének” csupán „a német militarizmus mellékjelenségei”.⁶⁶ Az IG Farbent „különösen felelősnek” nevezte az

60 Betlen Oszkár. „A terezini gyerekek” *Szabad Nép*, 1954. december 19. 4.

61 Betlen Oszkár. „Nem felejtünk” *Szabad Nép*, 1955. április 24. 6.

62 Betlen Oszkár. „Nagyobb veszély, mint Hitler...” *Szabad Nép*, 1955. május 5. 3.

63 Lásd *Neues Deutschland*, 1954. november 17. 3.; *Neues Deutschland*, 1958. augusztus 21. 6.

64 *Neues Deutschland*, 1956. október 5. 2.

65 *Neues Deutschland*, 1957. június 6. 6.

66 Baum, 1962, 6–7.

auschwitzi tömeggyilkosságokért, és elítélte a közelmúltbeli remilitarizálásban játszott szerepét, valamint befolyását a bonni szövetségi nukleáris ügyekért felelős minisztériumban. Eichmann jeruzsálemi perével ellentétben, amelyet gyakran a holokausztmegemlékezés fordulópontjaként ünnepelnek, Baum kommentárja fenntartotta azt az antifasiszta értelmezést, amely a megsemmisítést a náci imperializmus és a kelet-európai terjeszkedés részének tekintette.

Míg Nyugat-Németország újrafegyverkezése az 1950-es évek közepén fordulópontot jelentett a háború utáni emlékezetben, a kényszermunkások kártalanítása az antifasiszta aktivizmus második frontját nyitotta meg. Norbert Wollheim (1913–1998), egykori auschwitzi zsidó fogoly 1953-as, az IG Farben ellen indított perét követően a vállalat tárgyalásokat kezdett a The Conference on Jewish Material Claims Against Germany (röviden Claims Conference) nevű zsidó szervezettel.⁶⁷ Johann August von Knieriem (1887–1978) vezetésével, aki a vállalat igazgatótanácsának korábban hosszú ideig tagja és az IG Farben nürnbergi perének egyik vádlottja volt, az IG Farben felajánlotta, hogy a kényszermunkáért egyösszegű kártérítést fizet, amelyet a zsidó szervezet oszt szét az auschwitzi túlélők között. A kifizetések célja az volt, hogy megelőzzék a későbbi kártérítési követeléseket, mivel ezek hátráltatták volna a vállalat folyamatban lévő sikeres felszámolását (értsd: átmentését). Ugyanebből az okból von Knieriem minden fogolycsoportot le akart fedni, ezért a kártérítésre szánt harmincmillió márkából hárommilliót elkülönített a nem zsidó foglyok számára. Ily módon, ahogy Benjamin Ferencz (Claims Conference) megjegyezte, „von Knieriem versenyhelyzetbe hozta a zsidó és a nem zsidó igényelőket”.⁶⁸ A Claims Conference, amely elutasította a nem zsidó túlélők képviseletét, a jogosult kérelmezők körének szűkítésében volt érdekelt, és – a nyugatnémet kárpótlási szabályozáshoz hasonlóan⁶⁹ – ki

67 Benz, Wolfgang. „Der Wollheim-Prozeß. Zwangsarbeit für I. G. Farben in Auschwitz” in Ludolf Herbst – Constantin Goshler (szerk.). *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin: de Gruyter, 1988. 303–326. <https://doi.org/10.1515/9783486704075-016>

68 Ferencz, Benjamin B. *Less than Slaves: Jewish Forced Labor and the Quest for Compensation*, Bloomington: Indiana University Press, 2002. 46.

69 Lásd Hockerts, Hans Günter. „Wiedergutmachung in Deutschland 1945–2000” in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 59/2, 2001, 167–214.; a hidegháborús kontextushoz lásd Schrafstetter, Susanna. „The Diplomacy of Wiedergutmachung: Memory, the Cold War, and the Western European Victims of Nazism, 1956–1964” in *Holocaust and Genocide Studies* 17/3, 2003, 459–479. <https://doi.org/10.1093/hgs/17.3.459>

akarta zárni a nyugaton élő nem zsidó túlélőket, valamint a keleten élő nem zsidó és zsidó túlélőket.

1955-ben az IAK értesült a tárgyalásokról, amelyekbe bekapcsolódott a volt monowitzi foglyok képviselője. A következő években hosszas vita alakult ki az IG Farben, a Claims Conference, valamint az IAK között a jogosultsági kategóriák és az azoknak megfelelő kompenzáció meghatározásáról. Az IAK delegáltjai a foglykategóriáktól függetlenül minden kényszermunkás bevonása mellett érveltek (kivéve azonban a „zöldeket”, azaz a „bűnözőként” megjelölt deportáltakat), és – szemben tárgyalópartnereikkel – következetesen elutasították a táborrendszerben érvényesített náci megkülönböztetések alkalmazását, amelyeket eredendően faji megkülönböztetésnek tekintettek. A Claims Conference képviselői vonakodtak az együttműködéstől. Az IAK pozícióját a tárgyalásokon tovább gyengítette az a tény, hogy a nyugatnémet jogszabályok hatékonyan védték az IG Farbent a kelet-európai zsidók és a politikai foglyok – akár kelet-, akár nyugat-európai – követeléseivel szemben. Mégis, az 1958-ban elért megállapodás legalább részben meghozta az IAK erőfeszítéseinek gyümölcsét, mivel a zsidónak nem minősített foglyokra is kiterjedt.⁷⁰ Langbein részt vett a tárgyalásokon, Betlen pedig a magyar követelések átvilágításában dolgozott.⁷¹

Ami Baumot illeti, 1965 elején csatlakozott az IAK vezetőségéhez, amikor az Antifasiszta Ellenállók Keletnémet Bizottsága a szervezet részévé vált.⁷² Ugyanebben az időszakban a Frankfurt am Main-i Auschwitz-perek megnyitották Baum IG Farben elleni harcának utolsó, de mozgalmas szakaszát. Fritz Bauer tartományi főügyész a pert úgy tervezte meg, hogy a nyilvánosság számára a teljes auschwitz-i komplexummal való szembesítést szolgálja, így a vádlottak, az SS-személyzet egykori tagjai, összességében a táborrendszer egészét képviselték.⁷³ A tárgyalás azonban nem érintette az

⁷⁰ A kárpótlási tárgyalásokról lásd Stengel, Katharina. „Competition for Scant Funds. Jewish, Polish, and Communist Prisoners of Auschwitz in the Negotiations for the Wollheim Agreement” http://www.wollheim-memorial.de/files/1064/original/pdf_Katharina_Stengel_Competition_for_Scant_Funds_Jewish_Polish_and_Communist_Prisoners_of_Auschwitz_in_the_Negotiations_for_the_Wollheim_Agreement.pdf.

⁷¹ Ferencz, 2002, 220.

⁷² Betlen Oszkár. „Jelentés a Nemzetközi Auschwitz Bizottság vezetőségének üléséről, Prága, 1965. január 15–17” MNL OL XXVIII-M-21 1. állag 1965. 2. ő.e.

⁷³ Lásd Pendas, Devin O. *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1963–65: Genocide, History and the Limits of the Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

„Auschwitz-komplexum” gazdasági aspektusát. Baum nyilatkozatokat adott ki, amelyekben követelte, hogy a vállalati vezetőket ültessék a vádlottak padjára, illetve dokumentumokat nyújtott be az ügyészségnek, alátámasztandó az IG Farben bűnügyi felelősségét.⁷⁴ A második Auschwitz-per során Baum, az ellenállási csoport más túlélőihöz, köztük Betlen Oszkárhoz és Robert Waitzhez hasonlóan, tanúvallomást tett arról, hogy az IG Farben hogyan zsákmányolta ki az auschwitz-i foglyok munkaerejét.⁷⁵

Röviden, amikor az auschwitz-i túlélők az „újrafasiszálódás” ellen tiltakoztak, nagyon is valós társadalmi és gazdasági változásokra reagáltak. Igazuk volt abban, hogy ezek mögött a változások mögött a hidegháború előtti antifasiszta konszenzus összeomlását látták. Az, hogy alig tíz évvel a felszabadulás után ellenálltak ezeknek a változásoknak, aligha meglepő.

EMBEREK AUSCHWITZBAN

Bár Baum, Betlen és Langbein közös platformról indultak, kapcsolatukat egyre mélyülő konfliktusok terhelték. Ezek a feszültségek 1956 és 1962 között oda vezettek, hogy az IAK eltávolította Langbeint a vezetésből, a szervezet pedig Bécsből Varsóba költözött. A Langbein vezetése körül kiéleződő konfliktusok minden bizonnyal összefüggtek azzal, hogy Langbein a Szovjet Kommunista Párt 1956-os XX. kongresszusán tett leleplezések és a magyar forradalom után elhatárolódott a kommunizmustól. Eltávolítása azonban nem egyszerűen az osztrák pártból való 1958-as kizárása miatt következett be. Langbeint az IAK-on belül kritizálták a jóvátételi tárgyalások miatt is, egyesek – például Baum – úgy látták ugyanis, hogy ezek inkább legitimálják a nyugatnémet vállalatokat, semmint hogy felelősségre vonnák őket. Az elvtársiasság igazi próbája azonban a szervezet küldetése körüli vita volt. Az „újrafasiszálódásnak” tekintett jelenséggel szembesülve az IAK vezetőségén belül sokan úgy érezték, hogy újra kell gondolniuk Auschwitz politikai jelentőségét és az IAK szerepét ennek képviselőjeként. Azzal érveltek, hogy az IAK eredeti küldetését, az auschwitz-i elkövetők üldözését ki kell terjeszteni a „fasizmus bármilyen formában vagy néven jelentkező formája elleni harcra”, valamint „minden olyan jelenség elleni harcra, amely tömeggyilkosságra vezethet”,

⁷⁴ *Neues Deutschland*, 1964. január 23. 2.

⁷⁵ *Neues Deutschland*, 1966. január 19. 6.; *Neues Deutschland*, 1966. szeptember 17. 8.

mint például az atomenergiával végzett háborús kísérletek.⁷⁶ Ebben az összefüggésben éleződött ki a Langbein és az IAK vezetősége közötti konfliktus. Míg Langbein „egyoldalúnak”⁷⁷ tartotta az IAK ellenállását a nyugatnémet újrafegyverkezéssel szemben, addig az IAK vezetősége az ő „támadásait” eredendően politikai jellegűnek tekintette, amelyet szerintük Langbein az összes auschwitzi túlélő (keleti és nyugati) képviselőjének látszólag apolitikus elvének ürügyén hajtott végre. Az 1962-ben megjelent *Auschwitz. Zeugnisse und Berichte* című kötet, amelyet Langbein végül H. G. Adlerrel és Ella Lingens-Reinerrel szerkesztett közösen, ennek a konfliktusnak esett áldozatául. Miután Langbein elhozta a kötetet az IAK-tól, 13 közreműködő vonta vissza a kötetbe szánt szövegét. Köztük volt Betlen Oszkár is.⁷⁸

Ezek a konfliktusok az emlékirataikban is megnyilvánultak. Az 1962-es kötethez írt, „Az auschwitzi harccsoport” című saját hozzájárulásában Langbein eltávolított minden utalást a kommunista életrajzokra, amelyek 1949-es emlékiratában az elbeszélést alakították. Ernst Burger például, az auschwitzi ellenállási csoport társalapítója és az Ausztriai Kommunista Ifjúság nevű szervezet egykori vezetője egyszerűen csak „bécsi fiatalember”-ként szerepel.⁷⁹ Baum a maga részéről a kommunista disszidensek neveit távolította el könyvéből – köztük Langbeinét is. Baum elhagyta Heinz Brandt (1909–1986) említését is, aki szintén az auschwitzi ellenállás tagja volt, és akit a keletnémet rendőrség 1961-ben elrabolt Nyugat-Berlinből, amikor Baum könyvének átdolgozott kiadása előkészületben volt. Ettől függetlenül Baum Auschwitzról alkotott felfogása alig változott az évtizedek során.

76 Dr. Haász Árpád és November László jelentése az IAK amszterdami gyűléséről, 1958. június 4., MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 1958. 1. őe. 18., 2.

77 Langbein Waitznak, 1961. augusztus 12-én, SIHR CD Waitz Collection 4.10

78 Lásd Stengel, Katharina. „Auschwitz zwischen Ost und West. Das Internationale Auschwitz-Komitee und die Entstehungsgeschichte des Sammelbandes Auschwitz. Zeugen und Berichte” in Katharina Stengel (szerk.). *Opfer als Akteure. Interventionen ehemaliger NS-Verfolgten*, Frankfurt am Main: Campus, 2008. 174–197. A kötetbe szánt visszaemlékezések visszavonásáról lásd Tadeusz Holuj az IAK vezetőségének és az ellenőrző bizottság tagjainak, d.n., SIHR CD Waitz Collection 2.12., 4–9. o. Az eredeti könyvtervet lásd „Protokoll über die Beratungen der Kommission für das Auschwitzbuch, 22 Jan. 1961.” SIHR CD Waitz Collection 2.2.11, 23. o.

79 Langbein, Hermann. „Die Kampfgruppe Auschwitz” in H. G. Adler, Hermann Langbein, Ella Lingens-Reiner (szerk.). *Auschwitz. Zeugnisse und Berichte*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1962. 231.

Távol állt attól, hogy a változó pártvonal „próteuszi” propagandistája legyen;⁸⁰ egészen 1971-ben bekövetkezett haláláig fenntartotta a népiirtás gazdasági szempontú értelmezését. Jóllehet ma Langbeint azért ünneplik, mert „következetes volt egy életen át” (így egy 2012-ben megjelent Langbein-monográfia címe),⁸¹ valójában ő volt az, aki alapvetően megváltoztatta álláspontját. Amikor 1962-ben elvesztette az osztrák tábornokság vezetői posztját, intézmény nélkül maradt. Egy rövid, magánemberként eltöltött időszakot követően a Táborkok Nemzetközi Bizottságának (Comité International des Camps) főtitkára lett, és antitotalitárius keretek között folytatta munkáját.

És valóban: az 1962-es kötetbe írt visszaemlékezése fordulatot jelent Langbein élete végéig folytatott tanúságtevő munkájában. Mivel eltávolított minden utalást saját politikai elkötelezettségére, tapasztalataira és kommunisztaként szerzett képességeire, az új beszámoló az ellenállást univerzális-emberi és erkölcsi fogalmakkal magyarázta: az ellenállás politikai harcából „erkölcsi erővé”⁸² alakult át. Magyarázataiban a politikai elkötelezettség helyét a személyes jellem foglalta el. Ez az új koncepció alapozta meg az auschwitzi perben tett 35 000 szavas tanúvallomását éppúgy, mint későbbi könyvét, amely *Emberök Auschwitzban* címmel 1972-ben jelent meg. Miután maga mögött hagyta a szervezett antifasizmust, elhagyta annak fogalmi keretét is: az új könyvbe már a „fasizmus” és az „antifasizmus” kifejezések sem kerültek be. A hangsúly itt az emberi tapasztalatok skálájának bemutatására helyeződik, nem pedig az „erősebbek” ünneplésére. Ahogy a mottóban fogalmaz: „Kötelességemnek éreztem, hogy megírjam ezt a könyvet annak a számtalan embernek a kedvéért, akik még Auschwitzban is folytatták a küzdelmet az embertelenség ellen, és életüket veszítették.” Ez a harc, amelyet az embertelenség és nem a fasizmus ellen vívtak, távol állt a szervezett antifasizmustól. A könyvben nincs koherens ellenállási narratíva, mert az antifasizmust az erkölcsi-emberi dilemmák és az egyéni és csoportos ellenállás számtalan formájának egyfajta panorámája váltja fel. Az ellenállásról szóló fejezetet az egyéni és nem a szervezett és kollektív ellenállás eseteivel nyitja, amelyeket aztán a személyes bátorság és leleményesség példáiként

80 Taterka, Thomas. „Mythen und Memoiren im ‘Antiglobkestaat.’ Konturen des zwischen Buchenwald und Auschwitz gespaltenen Lagerdiskurses in der DDR” in *Menora* 11, 2000, 155.

81 Halbmayer, Brigitte. *Zeitlebens konsequent. Hermann Langbein. Eine politische Biografie*, Wien: Braumüller, 2012.

82 Langbein, 1962, 227.

ábrázol. Ez előre vetíti az antifasiszta szubjektum eltűnését az elbeszélésből: az „auschwitzi harccsoport” már korántsem főszereplője Langbein új, emberi tapasztalatokról szóló történetének. Ez az átmenet az antifasiszta politikától az egyetemes-morális üzenet felé azt mutatja, hogy Langbein felfogása megváltozott a tekintetben, hogyan is szolgálhatja Auschwitz emléke a jelent.

Ez az új szókincs segítette hozzá Langbeint ahhoz, hogy később bekerüljön a holokausztemlékezet kialakulóban lévő kánonjába. Bár ma sem élvez olyan rangot, mint a szintén Auschwitzban raboskodó Jean Améry, Charlotte Delbo, Primo Levi vagy Elie Wiesel, az *Emberék Auschwitzban* című művét többször is kiadták Németországban és Ausztriában, valamint lefordították franciára, olaszra és lengyelre, és 2004-ben az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának gondozásában megjelent egy amerikai kiadás is. Az amerikai kiadáshoz írt előszavában Henry Friedlander (1930–2012) neves holokausztkutató és Auschwitz-túlélő különösen a roma áldozatok szerepeltetéséért méltatta.⁸³ Noha Langbein könyve a holokausztkutatás 2000-es évekbeli vitáiban Friedlander progresszív álláspontjával tűnt rokonnak, Langbein esetében a roma áldozatok szerepeltetése az antifasizmus örökségének kései terméke volt, és az úgynevezett *Zigeunerlager* borzalmairól szóló 1949-es beszámolója előzte meg, valamint az IAK keretei között folytatott, a roma áldozatokat is elismerő munkája.⁸⁴

Az inkluzivitás e két formája különbözik egymástól, és különböző fogalmi világokból ered. Míg a kortárs holokausztemlékezet progresszív ága a fajilag üldözött áldozati csoportokra fókuszál – zsidókra, romákra és bizonyos értelemben a „homoszexuálisokra” és a fogyatékosokra (az utóbbiakat a nácik el akarták távolítani az „egészséges” németek fajilag meghatározott közösségéből) –, addig az antifasiszta emlékezet a fasiszta atrocitásokra összpontosított, és az emberiség elkülönült faji és egyéb alárendelt csoportokba való kategorizálása ellen küzdött. Amikor például Betlen a német újrafegyverkezésre figyelmeztetett, „Auschwitzot és Oradourt, Mauthausent és Lidicét” idézte fel mint a fasiszta tömeggyilkosságok térképének referenciapontjait.⁸⁵ Oradourban és Lidicében az SS francia és cseh civileket gyilkolt meg, megtorlásul a

83 Friedlander, Henry. „Foreword” in Langbein, Hermann. *People in Auschwitz*, Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press, 2004. xi.

84 Lásd Langbein, 1949, 122–123., ill. Stengel, 2012, 63, 165–166, 512, a faji kategóriákkal összefüggő nehézségek kapcsán l. uo., 150, 170.

85 Betlen Oszkár. „A terezini gyerekek” *Szabad Nép*, 1954. december 19. 4.

térségükben kifejtett ellenállásért. Ezek az atrocitások a háború utáni perek és nemzetközi megemlékezések tárgyaivá és a fasiszta kegyetlenkedések jelképeivé váltak, akárcsak a koncentrációs táborokban elkövetett bűntettek. Betlen és a korszak számára, amelyben élt, Auschwitz és az altáborok kétségtelenül szimbolikusak voltak, de nem különültek el a háború és a megszállás egész komplexumától. Ezek együttesen jelentették a fasiszmus bűntetteit, amelyekre az utókornak emlékeznie kellett. Ezzel szemben a holokausztemlékezet korszakában Oradour vagy Lidice elvesztette jelképszerű státuszát.

Ezzel párhuzamosan mindhárom memoár a feledés homályába merült. Míg az *Ellenállás Auschwitzban* 1962 óta nem adták ki újra, az *Élet a halál földjén* 1959-ben és 1980-ban jelent meg második és harmadik kiadásban. Langbein 1982-ben újra kiadta *Az erősebbeket*, új elő- és utószóval, amelyben elhatárolódott attól a „hívő kommunistától”, aki egykor az emlékiratot írta. Bár továbbra is ragaszkodott az ellenállás bemutatásának fontosságához, az új elő- és utószóban megismételte 1972-es értelmezését, miszerint nem a politikai elkötelezettség, hanem valamiféle „természetes humanizmus” vezette az auschwitzi földalatti csoport tagjait arra, hogy „ellenálljanak annak, hogy tárgyká váljanak”, és ehelyett „szubjektumként viselkedjenek”.⁸⁶

Langbein útja a szervezett antifasizmustól az ellenállás depolitizált fogalmáig megegyezett a holokauszt emlékezetének Nyugaton kialakulóban lévő „morális univerzalizmusával”.⁸⁷ Az, hogy pontosan mivel szemben kell „ellenállni”, alapvetően megváltozott: a fasiszmus mint politikai-ideológiai és gazdasági rezsim helyét az absztrakt „gonosz”⁸⁸ vagy a „gyűlölet” és az „előítélet” hasonlóan általánosító fogalmai vették át. A holokausztemlékezet kortárs formája olyan mélyreható változást indított el, amely a koncentrációs táborok emlékét függetlenítette az antifasiszta politikától, amely korábban számtalan – antikapitalista, antinukleáris vagy antikolonialista – formában nyilvánult meg.⁸⁹ Ugyanakkor elválasztotta a koncentrációs táborok emlékét

86 Langbein, Hermann. *Die Stärkeren*, Köln: Bund, 1982. 7, 278–279.

87 Lásd Alexander, Jeffrey C. „Holokauszt és trauma: morális univerzalizmus Nyugaton” in Szász Anna Lujza, Zombory Máté (szerk.). *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*, Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014. 66–148.

88 Bull, Anna Cento; Hans Lauge Hansen. „On Agonistic Memory” in *Memory Studies* 9/4, 2016, 395. <https://doi.org/10.1177/1750698015615935>

89 Ez utóbbiról lásd Kékesi, Zoltán, Máté Zombory. „Beyond Multidirectional Memory. Opening Pathways to Politics and Solidarity” in *Memory Studies* June 5, 2023, 1–20. <https://doi.org/10.1177/17506980231176040>

a gazdasági-társadalmi kizsákmányolástól is, megteremtve ezzel a kortárs emlékezetpolitika feltételeit.

KÖVETKEZTETÉSEK

Mivel Baum, Betlen és Langbein az antifasizmust nem pusztán a múlt ügyének vagy a megemlékezés és az elismerés kérdésének tekintette, a mi tanulmányunk az emlékiratokat a transznacionális politikai-szervezeti munka tágabb kontextusával kapcsolta össze: ahelyett, hogy a megjelent memoárokat pusztán szöveggént vizsgálnánk, az antifasiszta gyakorlatok szélesebb körű megnyilvánulásaiént rekonstruáltuk őket. Ezzel azt állítottuk, hogy a háború utáni időszak baloldali antifasisztái számára az Auschwitz-emlékezet a társadalmi változásért folytatott nagyobb küzdelembe ágyazódott. Baum, Betlen és Langbein a háború utáni jelenük sürgető kérdéseire reagáltak, és az antifasiszta emlékezés mint gyakorlat ebben a folyamatban kristályosodott ki. Számukra ezek a kérdések arra mutattak rá, amit a fasizmus fenyegető újjáéledésének tekintettek. Az „újrafasiszálódás” vádja valóban messze nem csupán propagandaeszköz volt a kommunista rezsim kezében, hanem legitim érvet jelentett. Az amnesztia és a korábbi elkövetők reintegrációja csak a „re-fasiszálódás” legszembetűnőbb aspektusai voltak; valójában az antifasiszták a politikai és társadalmi restaurációt egy harmadik világháború fenyegetésének tekintették. Amikor Auschwitzra emlékeztettek, nem pusztán az elhallgatás ellen küzdöttek (szemben az Auschwitz-emlékiratok nyugati kánonjával), hanem a kapitalista restaurációval, amely, úgy vélték, egy újabb háborúval és a népiirtás lehetőségével fenyegetett.

Az úgynevezett gazdasági ügy központi szerepet játszott a háború utáni emlékezet baloldali-antifasiszta paradigmájában, és ennek Baum, Betlen és Langbein szemében a háború utáni társadalmakra nézve is jelentős következménye volt. Mindhárman emlékeztették közönségüket a fasizmus és Auschwitz gazdasági aspektusára, és ezt nem kizárólag a marxista elemzés alapján tették. Mint fentebb bemutattuk, a hidegháború előtti antifasiszta szövetség örökségére támaszkodtak, amelyben a háború utáni megtorlás magában foglalta a gazdasági igazságosságot is. Ugyanakkor nem arról van szó, hogy a faji üldöztetést determinisztikusan a kizsákmányolásból vezették volna le, vagy a népiirtás megértését a kapitalizmus problémájára redukálták volna – még ha a korszak egyes marxista történészeire ez igaz is. Bár főként Betlen és Baum az auschwitzi táborok komplexumot az imperialista

hadigépezetet ellátó gyárként mutatta be, a faji üldözést és a fajirtást nem tekintették pusztán származékosnak vagy másodlagosnak. Ehelyett a fasizmus rasszista ideológiáját külön tényezőként hangsúlyozták.

Következésképpen a baloldali antifasiszták számára a fasizmus gazdasági aspektusa nem feltétlenül szorította háttérbe a fasizmus népiirtó jellegét, az üldözés faji aspektusát vagy a sajátosan zsidó tapasztalatát. Az antifasiszta emlékezet e három fő alakja a náci politika különálló aspektusaként jellemezte a zsidók kiirtását, és aprólékosan kimutatta, hogy a faji kategorizálás hogyan érintette a koncentrációs táborokban – a náci üldözés más áldozatai mellett – a zsidókat. A három szerző-aktivistát természetesen nem az különböztette meg egymástól, hogy az exkommunista Langbein elismerte a holokaustot, míg a kommunista Baum és Betlen nem. Ezt mindannyian megtették – bár az emberiséget ért fasiszta agresszióra emlékeztek, és nem a holokausztra mint különálló zsidó tapasztalatra. Fontos, hogy mindannyian ugyanazon az alapon utasították el a faji osztályozást és az antiszemitizmust: az antifasiszta antirasszizmus alapján. A fasizmusnak való ellenállás azt jelentette, hogy „szellemileg épek” maradtak, ahogy Langbein hangsúlyozta, ahelyett, hogy alávetették volna magukat a tábor mindennapi gyakorlatába beépült rasszista gyakorlatnak.

Ahogy az antifasiszta emlékezet hanyatlott, és a holokausztemlékezet jelenlegi paradigmája átvette a helyét, az ellenállás elvesztette kiemelkedő státuszát a megemlékezésekben. Ezzel együtt elenyészett a felfogás, hogy az antifasizmus szellemi és szervezett ellenállásra egyaránt felszólított – a kizsákmányolás és a népiirtás egymással összefüggő projektjeivel szemben. Az ellenállás fogalmának helyébe az az erkölcsi köteletség lépett, hogy az egyes áldozatok emberi méltóságát helyreállítsuk, és így közvetítsük a múlt erkölcsi tanulságait. Az antifasiszta emlékezet elfeledett paradigmájának újragondolásával tanulmányunk hozzá kíván járulni az emlékezeti aktivizmus új kutatási területéhez azáltal, hogy történetileg problematizálja az emlékezet és a politika közötti kapcsolatot.⁹⁰ A vitatott erkölcsi univerzálék korában

90 Daphi, Priska; Lorenzo Zamponi. „Exploring the Movement-Memory Nexus: Insights and Ways Forward” in *Mobilization: An International Quarterly* 24/4, 2019, 399–417. <https://doi.org/10.17813/1086-671X-24-4-399> Berger, Stefan, Sean Scalmer, Christian Wicke (szerk.). *Remembering Social Movements: Activism and Memory*, London and New York: Routledge, 2021. Vö. továbbá Gutman, Yifat, Jenny Wüstenberg (szerk.). *The Routledge Handbook of Memory Activism*, London and New York: Routledge, 2023.

az antifasiszta paradigma lehetővé teheti számunkra, hogy a népiertás emlékezetét újra a transzformatív politikában horgonyozzuk le.

Köszönetnyilvánítás

E tanulmány korábbi változatait ismertettük a következő konferenciákon: "Convergences. Fifth Annual Memory Studies Association Conference" ((Varsó, 2021. július 5–9.), „Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgástér: magyar modell?” (Miskolc, 2022. szeptember 1–3.), "Remembering Contentious Lives" (Utrecht University, 2022. szeptember 12–14.), illetve a HUN-RENTK jour fixe eseményén 2024. február 22-én. Köszönet minden résztvevőnek az észrevételeiért, különösen a következőknek: Apor Péter, Maximilian Becker, Duygu Erbil, Emma Kuby, Ann Rigney, Joanne Sayner, Clara Vlesing. A szerzők ezúton is köszönetet mondanak Martinkó Máténak, Jasmin Söhnernek és Pia Wallnignak értékes segítségükért.

A szerzők életrajzai

ÁDÁM ISTVÁN PÁL társadalomtörténész. A Bristol Egyetemen szerzett doktori fokozatot Tim Cole tanítványaként 2015-ben. Angolul és magyarul is könyve jelent meg a budapesti házmesterek történetéről. Kutatásaiban a zsidóellenességet a szakmai érdekképviselő és a kollegialitás tükrében vizsgálja. 2022 óta a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont történészeként dolgozik.

BÓDI LÓRÁNT társadalomtörténész, szerkesztő. Doktori fokozatát az ELTE – Atelier – Európai történetírás és társadalomtudományok programban szerezte 2022-ben. A Café Babel esszé folyóirat főszerkesztője. Fő kutatási területe a 20. századi kelet-európai történelem, különös tekintettel az autoriter rezsimre és a holokauszt történetére. Jelenleg a Wiener Wiesenthal Institut für Holocaust-Studien kutató-ösztöndíjasa.

BOHUS KATA a Tromsø-i Egyetem kutatási tanácsadója, a Norwegian Research School in History oktatója. Doktori fokozatát a Central European University történelem szakán szerezte 2014-ben; kutatási területe a zsidóság második világháború utáni története és a holokauszt emlékezete.

BUCHMÜLLER PÉTER a Central European University Department of Historical Studies doktorjelöltje. Disszertációjának témája a magyarországi zsidó ügyvédek története és a szakmán belüli antiszemitizmus kérdése. 2023–2024-ben két kurzust tartott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a közép-európai zsidóság történetéről. 2024–2025-ben a Claims Conference Saul Kagan Academic Fellowship in Advanced Shoah Studies ösztöndíjasa.

CSAPODY TAMÁS jogász, szociológus, habilitált egyetemi docens, a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének munkatársa. Az erőszak és az erőszakmentesség témakörének kutatója. A civil társadalom, alternatív mozgalmak, emberi jogok, polgári engedetlenség, passzív rezisztencia és a honvédelmi kötelezettségek témakörében folytat kutatásokat. Közel húsz éve foglalkozik a második világháború alatt a szerbiai Borba vitt magyar katonai munkaszolgálatosok témájával.